

РАННАТА ИСТОРИЯ НА ПОЛИТИЧЕСКОТО ОБЩЕСТВО И ЦАРСТВЕНОСТТА В АСИРИЯ

Неделчо Неделчев

Началото на политическото общество, на цивилизацията е трудно доловимо в историята на много древни общества. В Месопотамия един от примерите за несигурност при търсенето на началото на държавния период е Ашур или Асирия. Използваните досега критерии за установяване доколко вече са завършили процесите на изграждане на политическа организация в обществото на Ашур, остават несигурни. Представата за формата на тази политическа организация е намерила израз в две основни идеи: за задължителния за Древния Изток деспотичен характер на държавата и за олигархичната република¹. Смята се, че асирийската държава вече е съществувала в края на III и началото на II хил. пр. н. е. и че по устройство все още много е напомняла племенен съюз. В рамките на държавообразователните процеси възниквала царската власт и първите ѝ прояви били в съсредоточаването на властта на административния управител, на върховния жрец и на върховния съдия на Ашур в "ръцете" на владетеля. Тази характеристика на възникващата царска власт обаче е твърде спорен критерий за установяване на изградената вече държава, тъй като през героичния век вождът на свободните гърци — базилевсът — също бил пълководец, съдия и върховен жрец, подобно на далеч по-ранните вождове от додинастичен Египет и др.² Несигурно остава и търсенето на решение чрез интерпретации на археологическите сведения за укрепления и храмове през IV—III хилядолетие. Подобни строежи правят почти всички додържавни общества. Несигурно е и търсенето на възникнала вече държавност чрез позоваване на съществуващите и в първобитното общество войни, търговия и различни форми на колонии извън основните племенни или полисни земи. Възникващите форми на зависимост също са присъщи и на късното родовоплеменно общество, и на ранните държави, и дори като процес се запазват до твърде късно, чак до края на древността, а и след това. Подобни явления, имащи място и в додържавното, и в държавното общество показват посоката или една от посоките на обществено развитие, но не са решителен критерий за определяне на едно общество като политическо и не могат да се използват за определяне на хронологически точното време, в което се създава държавата. Дати-

ровката, хронологически точното определяне на времето на възникване на древните държави най-често се основава на наблюденията или легендарните сведения, съдържащи се в древните писмени паметници. Действително конкретните описания на настъпилите качествени промени в начините на управление на обществото и като политическа организация, и като социални структури, срещани в изворите понякога, са по-точни, но те са много малко.

В изследванията на ранното асирийско общество се обръща внимание на хуритското наследство, на шумерското влияние и присъствие още през средата на III хил. пр. н. е.³ Изследват се и конкретните процеси на ранната политическа история на Ашур, сложните отношения между “Градът и неговите крале”, но с внимание към не толкова ранните периоди на асирийската история. Търси се развитието на институциите към времето, когато Ашур като Средно- и Новоасирийско царство се превръща в световна сила или посоката на развитие на тези отношения, която се оформя още през Староакадския период⁴. Съществуващите извори дават основание на изследователите да формулират тезите за “по-тясна” и дори “интимна” връзка между асирийските владетели и техните богове в сравнение с отношението към боговете на шумерските и акадските владетели⁵. За времето на Ранна Асирия се предполага, че тя като страна и Божествена същност на Града е била подобна на римския Urbs. Счита се, че изписването на името Ашур или с детерминатив за страна, или с детерминатив за бог показва неговата единна божествена същност, т. е. one divine entity⁶. Едновременно с това издателите на надписи използват при ранните сведения предложеното от В. К. Шилейко четене на РА като “староста клана”. И. М. Дьяконов предлага “Предвождащ народа” и развива идеята за връзката между РА и РА.ТЕ. СИ. Това значение на ПА е различно от смисъла, който понятието има в Шумер като “надзирател” или “ръководещ” отряд работници⁷.

Шумерското влияние в Ашур е било достатъчно въздействащо, за да се утвърдят далеч на север създадени в Южна Месопотамия понятия, означаващи явления от една високо развита политическа организация, но и собствено асирийският обществен живот е бил достатъчно добре развит, за да не ги приеме в тяхното буквално значение. “Надзирателят” или “Ръководещият дейности” в Ашур не е засвидетелстван, но понятието било осмислено като “Вожд”. Подобна практика съществува и във взаимоотношенията между древните гърци, римляни и техните съседи. По подобен начин, но в хода на по-продължително развитие, била възприета и тезата за “единната божествена същност в Ашур”. В изясняването на смисъла на това понятие се крие отговора на въпроса за характеристиките на политическата система на Града от времето на неговата зависимост спрямо Южна Месопотамия

и за спецификата на властта на предшествениците на асирийските царе от по-късно време.

Следователно — утвърждаването на държавната власт в Асирия чрез поставянето ѝ в зависимост е намерило отражение в надписите на васалите на Акад и на Царството на Шумер и Акад, но след времето на васалитет за цар е обявен асирийският народ или Страната Ашур. По този начин понятието за държавност се запазва, придобивайки обаче в края на III и началото на II хил. пр. н. е. асирийска характеристика.

По своята същност институцията на “управителя” или “вицекраля” на Ашур като “наместник” на бога се различава значително от институцията на най-ранните вождове на Асирия. В надписа на най-древния известен досега асирийски предводител се съобщава, че вождът Итити, син на Ининлаба посвещава част от плячката от град Гасур на богиня Ишар: i-ti-ti PA DUMU i-nin-la-ba...⁸ Следващите надписи са от периода на зависимост от Юга и в тях отсъстват сведения за родството на управителите, но се посочва, че те са слуги на господарите си: ma-an-iš-tu-su LUGAL KIŠ a-zu-zu ʾARAD ʾ-su и dAMAR-dSUEN DA X LUGAL ʾŠEŠ.UNUG ʾ (?) KIMA ù LUGAL ki-ib-ra-tim ar-ba-im za-ri-qum GIR.ARAD d_a-šùr.KI ARAD-su⁹. Азузу, предполагаемият управител на Ашур по времето на Манищусу не споменава нито областта Ашур, нито града, нито бог Ашур. В надписа на Заррикум обаче е дадена търсената от изследователите и незабелязана досега формула за “единната божествена същност” — d_a-šùr.KI не в различни надписи, а в един и същ текст.

Идеята за царствеността се изразява в шумерското понятие за държавност или за политическо общество — nam-lugal¹⁰. Осъществяването на царствеността се предава чрез израза “стана цар”, т. е. lugal-àm. В Ашур тази идея е наложена със сила. Управителят на Ашур (поне към времето на Амар-Син) е управител на обожествен цар и управлява божествен домен. Царете от Трета династия на Ур са се обявили за богове след Шулги. Бог е и dAMAR-dZUEN, третият владетел след Ур-Намму и Шулги. Надписите на Амар-Син свидетелстват за претенции за теократичност и обявяват тази теократичност от позицията на силата: Амар-Син се нарича “Могъщ цар, цар на Ур, цар на четирите страни на света”, а също и “истински бог”, както и “слънчев бог на своята страна”, подчертавайки, че е любим на бог Енлил и че по негова воля поддържа неговия дом — задължение, което Енлил му определя, назовавайки го по име¹¹. Това означава, че като наместник на бог, обявилият се за бог Амар-Син е васал на Енлил и управител или губернатор от негово име. И в същото време, в качеството си на истински бог и на слънчев бог, той е господар и на божествения домен Ашур, защото Асирия по негово време е d_a-šùr. KI. Господари на Амар-Син са и други шумерски

божества — Нунгал или Нингал, Нанна и Енки, но владетелят от Ур подчертава, че е наместник на бог Енлил. Това е в съответствие с йерархията на месопотамските шумеро-акадски богове, в която понятието “Енлил на всички богове” се свързва с върховен бог-господар, а главният храм в Нипур, за който обявява че се грижи Амар-Син, е наричан “Домът на планината” или “Баща на боговете”.

Като се знае, че Енлил е бог на древния център на шумерския племенен съюз и по този начин той е бил и общошумерски бог, става разбираема целта на владетелите от Трета династия от Ур да се представят вече не като родови вождове на конфедерации, а като божествени наместници на подвластни на върховния бог губернаторства или провинции. В този смисъл $d_a\text{-}\dot{s}ur.KI$ означава не “единна божествена същност”, а “страна на бог Ашур”, чийто управител е “слугата” на Амар-Син. В надписа на Заррикум Амар-Син не е наречен изрично “истински бог” или “слънчев бог”, както това се прави в самия Ур, но достатъчно категорично е посочена божествената му същност с детерминативите за бог- $dAMAR-dZUEN$. Следователно страната Ашур е била считана за божески домен по времето, когато Царството на Шумер и Акад (или Трета династия на Ур) покорява Асирия. Като се има предвид типичната за тези държави политическа практика, обичайно свързана с установяването в покорените страни на твърда форма на владичество, чрез която страната се предава във властта на бог Ашур и на наместник на царя от Трета династия на Ур, несъмнено трябва да се приеме, че зависимостта на Ашур от Царството на Шумер и Акад не е била номинална. Същевременно обаче формулата $d_a\text{-}\dot{s}ur.KI$ показва, че властта над далечната провинция на Трета династия от Ур е била разделена между светската и жреческата власт. По този начин подчинението на Ашур от Ур е било осигурено чрез преплитането на интересите на двете мощни съсловия — светската аристокрация и жречеството. Едновременно с това била отстранена вероятната опасност от реставрация на родовоплеменния строй чрез водачеството на свободни и чрез РА като “Предвождащ народа”. Този двоен суверенитет, веднъж чрез подсказаното наместничество на бог Ашур спрямо върховния бог Енлил и втори път чрез наместничеството на “губернатор” на царя от Ур свидетелства за осигурителни действия на владетелите от Юга в отдалечената и със силни родовоплеменни традиции Асирия. Царствеността или държавността на Южна Месопотамия била наложена над Ашур още по времето на Староакадското царство и придобила теократичен характер по времето на Царството на Шумер и Акад. Наследството на този тип държавност по-късно оказва влияние върху асирийското общество, но преди това, към времето на последния владетел от Трета династия на Ур, Ашур успял да възстанови своята самостоятелност. Нашествието на

аморитите било толкова силно още през управлението на Ибби-Суен, че отдалечените провинции на бюрократизираната и централизирана империя на Ур възстановявали свободата си. В писмо от Ур, Ашур се споменава като управляван от енси на хората от Ашур: [t]a (?) aš-bi (?) PA.TE.SI lu (?) ugu-aš-sur-ra-aš¹². Въпреки фрагментарния характер на този текст е ясно, че дори и да не е осъществено окончателно отпадане на Ашур от Трета династия от Ур, подходът на централната власт вече е друг и Асирия не се третира като домен на царя-бог, а поне като светска област или провинция, управлявана от енси – титла, която в Царството на Шумер и Акад обозначава областния управител. В писмото обаче управителят на Ашур е посочен като представител на хората от града Ашур, т. е. като представител на народа или народното събрание, а това означава, че реставрацията на отношенията, характерни за времето преди зависимостта, е осъществена. Суверенитетът на върховния бог и царя от Ур е заменен със суверенитет на хората от Ашур.

При следващите асирийски управители — “Синът на Урданум” и Амину — независимостта на Асирия е несъмнена. При първия от тях се възстановява традицията от времето на Итити. В посветителния надпис на “Синът на Урданум” не се споменават чужд владетел или бог, както това се прави от зависими управители, а се посочва, че надписът е за живота на неговия баща, за живота на братята му и децата му и за неговия собствен живот. При следващия управител, Амину, двама души — Рибам-или и Мукадимум посочват в надписи върху печати, че са негови слуги или васали, т. е. ARAD¹³. Следователно, и при “Синът на Урданум”, и при Амину мястото на управителя в общественият живот и административно-политическата система, в която се включват форми на административна или васална зависимост, е свързано с висок авторитет, личностна изява и йерархична система, която си служи с шумерски понятия.

При следващия управител, който се нарича енси на страната Ашур, цялата страна е определена като цар или лугал: a-šùr.KI LUGAL ši-lu-lu ÉNSI a-šùr.KI DUMU da-ki-ki NIMGIR URU a-šùr.KI ...¹⁴ Този надпис е показателен: страната (или народното събрание), но не олигархично малцинство е носител на царствеността, на върховната власт на царя. Самият енси Цилулу подчертава, че е ненаследствен управител и че баща му Дакики е вестител на Града Ашур. КИ, т. е. най-вероятно на народното събрание.

Ако по това време държавообразователните процеси са били завършени, е очевидно, че Асирия започва политическия си (в държавния смисъл на думата) живот като демократична република, подобна на античните полиси. Основание да се приеме, че Ашур от времето на Цилулу е държава, е политическият акт, с който страната се обявява за носител на царственост-

та, т. е. на власт, подобна на властта на шумерските лугали. Тук не се споменава шумерското понятие за царственост, но вместо него се подчертава много по-реалното управление на шумерско-акадските царе като политическа практика, която сега е в правомощията на народа или страната.

Това, че надписът на Цилулу е от печат показва, че в случая няма иноскателност или образно-емоционално представяне на народния възторг. Няколкото отпечатъци от този печат върху писма и пликове от Каниш¹⁵ показват, че Ашур е поддържал връзки с търговските си колонии веднага след обявяването на новата държавна власт (или новия начин на управление) и ги уведомява за настъпилите промени. Енси Цилулу е представител на страната-цар, на царственото управление на народа на Ашур, което е институционализирано. За първи път в историята на Ранна Асирия нейното независимо съществуване се означава като царствено, т. е. държавно и политическо.

Политическата история на Асирия след управлението на Цилулу остава неясна. Очевидно са настъпили определени промени, които се свързват с установяването на “династията” на Пузур-Ашур, енси с вероятно несемитски произход. Ф. Х. Вайбах допуска, че Ашур е бил по това време под контрола на “Царството на Шумер и Акад” от Исин¹⁶. Основание за това предположение е божеското име Даган, което носят и двама предшественици на Липит-Ишар от Исин и което се среща и в Ашур¹⁷. Влиянието от Исин е вероятно, но отсъстват сведения в асирийските надписи за зависимост или васалитет. Отсъстват обаче и формули за царствеността на страната Ашур. Шалим-ахум посочва в надпис, че и баща му Пузур-Ашшур, и той самият са енси на страната Ашур. Аналогично е и съдържанието на надписите на Илушумма¹⁸. При наследника на Илушумма, при Еришум I настъпват определени корекции в титулуването на управителите на Ашур и в отношението към върховната власт. Управителят съобщава: [X X X — I] i-ki i-ri-šū - um PA a-šūr [mera ilu-šumma P]A a-šūr [DING] IR - šū - ma DUMU šál-ma-ḫi-[im] [iṣṣi ak aššur ša] - lim - a - ḫu - um D[UMU] MAN-a-šūr [iṣṣi ak aššur] i-ri-šū-um i-ší-a-ak a-šūr¹⁹. Възстановена е позната от времето на Итти титла ПА. В същото време Еришум първи се нарича ПА и веднага след това ишшиак — асирийско-акадският еквивалент на шумерското енси. Използването на понятието Ишшиак обаче е свързано с негова конкретна дейност по строителството на храм или храмов комплекс. Преди това, в “династическата част” на цитирания надпис Еришум I съобщава най-важни сведения за династията, към която принадлежи. Той е ПА, син на ПА Илушумма, който е син на Шалим-ахум (името на последния е дадено във вариант), ишшиак на Ашур, който на свой ред е син на Пузур-Ашур, също ишшиак на Ашур. Така изброените управители са споменати с най-престижните си титли, сред

които ПА стои по-високо от ишшиак. В буквален превод династическата част от надписа на Еришум I ще гласи: "...Еришум, Предвождащ народа Ашур (Вожд на народа на Ашур), син на Илу-шумма, Предвождащ народа Ашур, син на Шалим-ахум, ишшиак на Ашур, син на Пузур-Ашур, ишшиак на Ашур". Строителната дейност и останалите дейности, свързани с мирновременния живот на Ашур по времето на представителите на тази династия, очевидно се свързват с титлата ишшиак. ПА като Вожд на народа е с военен характер. Бащата на Еришум води мащабна военна операция на юг, като достига до Ур и съобщава, че е дал свобода на академите и на техните деца²⁰. Тъй като Еришум е известен със строително-административна дейност поне от досега известните надписи, вероятно неговата титла ПА е получена по време на управлението на баща му или веднага след смъртта на Илу-шумма. Вероятно титлата ПА е била дадена на Илу-шумма още приживе, но по-допустимо е общественото признание да е намерило израз едва във времето на Еришум-I, който се възползвал от успехите на династията и узаконил титлата ПА като държавна институция. В обстановката на даване на свобода на академите: a-du-ḡa-ar a-kà-di-i iṣ-ku-un, подобен процес на 'утвърждаването на властта на Вожда на народа като държавен глава е бил лесно осъществим, а формулата "Предвождащ народа на Ашур" е била достатъчно убедителна, за да не предизвика възражение отпадането от името на Ашур на определителя за страна.

По-долу, в същият текст обаче, след титлите ПА и ишшакум Еришум I се нарича, макар и косвено, цар:

LUGAL ṣu-um-ṣu ṣa ki-ma ia-ti, т. е. "ако цар подобен на мен"²¹. Косвената форма предполага, че тук се има предвид начинът на управление като цар, вероятно на страната като цяло, а не само във военната или строително-административната дейност. Претенциите за подобна власт обаче са очевидни. Същият Еришум се споменава и като ḡubūm, т. е. като "господарят", но отново, както и при споменаването на титлата цар, само веднъж, и отново косвено²².

Но докато при династическата част на надписа и при йерархията на титлите (сред които цар стои на първо място и още не е официална, Предвождащ народа на Ашур стои на второ място пред ишшиак и останалите титли) Еришум е бил предпазлив, не така стои въпросът с божествения суверенитет. Вместо обявяването на народа за цар от времето на Цилулу, сега цар е бог Ашур: ḡa-ṣūr LUGAL i-ḡi-ṣu-um PA [a-ṣūr] ḡ. Като "Предвождащ народа на Ашур", т. е. като ПА Еришум I е споменат в началото на надписа. Сега той вече е "Предвождащ народа на бог Ашур". Народният контрол върху властта е подчинен на контрола, т. е. на върховния суверенитет, на бога, т. е. на ПА и на жречеството на Ашур. Шумерската формула за теократичната

власт на бога над страната Ашур е възстановена частично, но решително. Разликата е в това, че Еришум не е земен наместник на чужд владетел.

Вероятно при Еришум I била изживяна демократичната ранноасирийска република. Върховната власт на народа била подменена, но не дотолкова, че и наследниците на Еришум, Икунум и Саргон I да се наричат ПА. Те остават енси, но енси на бог Ашур, не на страната Ашур²³.

В условията на вече олигархичната република енси Саргон I се нарича божественият Саргон, т. е. ^dLUGAL-GIN ENSI ^da-šùr. Стремещт към същинската царска власт на тази династия обаче бил прекратен с появата на новата династия на Шамшиадад I.

Вероятно в Асирия към времето на Еришум I е съществувала достатъчно силна опозиция на стремещите на династията. Вероятно срещу тази опозиция са част от предупредителните формули за непочитащите боговете и заплашителните изречения срещу тези, които биха разрушили построеното от владетеля. Но поне от времето на Еришум I управителите на олигархичната република Ашур са имали подкрепата не само на жречеството и аристокрацията, но и подкрепата на част от населението на Ашур, т. е. на обедняващите и нуждаещи се от земя и жилища асирийци. Еришум съобщава, че е построил и осигурил парцели за домове и домове за своя град, т. е. за неговите жители или за част от тях²⁴. Този процес на намеса на централната власт в разпределението на поземлените имуществва означава, че от някогашната социална еднородност на асирийското общество не е останало нищо. Асирия към времето на Еришум, т. е. около 1945 г. пр. н. е., е разделена на знатни и жречество, които имат подкрепата на част от незнатните и на свободни общинници. Такова социално нееднородно общество е характерно освен за Ашур и за други ранни държави с монархичен или републикански строй, но в историята на Ранна Асирия то не е достатъчна база за надделяване на монархичната традиция. Общественият слоеве, които поддържали републиканското устройство, все още не били достатъчно отслабени, за да позволят установяването на монархия в политическото устройство на най-ранна Асирия още преди времето на Шамшиадад I.

През най-ранния период от своята история Ашур се развива последователно от военно-демократично общество, предвождано от вожд-ПА, през държавна провинция и теократично-светски домен на южномесопотамските царе, през реставрирано свободно и най-вероятно военноедемкратично общество и през демократична република до олигархична република.

Властта на “управителя” се развива от “Предвождащ народа” вожд през наместници на чужди светски господари и на “единната божествена същност” на Ашур до енси на Ашур — вождове с държавен статут — т. е. князе с монархични амбиции и отново до енси също с монархични, сдържани от

народа на Ашур амбиции.

Властта на Страната или народа на Ашур се развива от върховен суверенитет през подчиненост на чужди владетели до върховен суверенитет, осъществяван като царственост с формата на републиканско управление и до разделен с “управителите” и жречеството на Ашур суверенитет, при който Страната само съдържа развитието на монархията и все още осигурява републиканското устройство на държавата в неговата древноизточна месопотамска форма.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Дьяконов, И. М. Развитие земельных отношений в Ассирии. Ленинград, 1949, с. 20—21.
- ² Педелчев, П. Произходът на фараоните според Херодот и Манетон. — Епохи, 1993, № 2, с. 9—11.
- ³ Срв. Дьяконов, И. М. Цит. съч., с. 12—13.
- ⁴ Larsen, M. The City and its King. On Old Assyrian Notion of Kingship. — In: *Récontre assyriologique Internationale. XIX. Le palais et la royauté*. Paris, 1971, p. 288.
- ⁵ Grayson, A. K. The Early Development of Assyrian Monarchy. — In: *Ugarit Forschungen*, 1971, № 3, p. 311—312; Frankfort, H. Kingship and the Gods. Chicago — London, 1978, p. 228—230, 262.
- ⁶ Larsen, M. Op. cit., p. 288; Якобсен, В. А. Цари и города Древней Месопотамии. — В: Государство и социальные структуры на Древнем Востоке. Москва, 1989, с. 19.
- ⁷ Шилейко, В. К. Вотивныя надписи шумерийских правителей. Клинописные тексты памятников Южной Месопотамии собрания М. П. Лихачева. Петроградъ, 1915, с. XII—XIII; Срв. Дьяконов, И. М. Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер. Москва, 1959, с. 121, бел. 4.
- ⁸ Вж. Grayson, A. K. *Assyrian Rulers of the Second Millenia BC (to 1115 BC)*. Toronto, 1987, p. 7.
- ⁹ Ibid.
- ¹⁰ Jacobsen, Th. *The Sumerian King List*. Chicago — Illinois, 1939, p. 71 sq.
- ¹¹ Kärki, I. *Die Königsinschriften der Dritten Dynastie von Ur*. Helsinki, 1986, S. 73—74.
- ¹² Weibach, F. H. *Assyrien*. — In: *Reallexicon der Assyriologie*. Bd. I. Berlin und Leipzig, 1932, S. 230.
- ¹³ Grayson, A. K. Op. cit., p. 10—11.
- ¹⁴ Ibid., p. 13.
- ¹⁵ Ibid., p. 12—13.
- ¹⁶ Weibach, F. H. Op. cit., S. 232.
- ¹⁷ Ibid.; Grayson, A. K. Op. cit., p. 14.
- ¹⁸ Grayson, A. K. Op. cit., p. 14—16.
- ¹⁹ Ibid., p. 20.
- ²⁰ Ibid., p. 15, 18.
- ²¹ Ibid., p. 20.
- ²² Ibid., p. 33; Срв. Larsen, M. Op. cit., p. 296.
- ²³ Grayson, A. K. Op. cit., p. 41—46.
- ²⁴ Ibid., p. 17.